

لینک نتیجه مشابهت‌یابی: https://hamyab.sinaweb.net/Ci_result/apidetails/FB6125202AF219AC/12%

مؤلفه‌های ایثار و شهادت در کتاب‌های درسی دوره‌ی متوسطه دوم

نوع مقاله: پژوهشی

سیروس محمودی*

E-mail: sirous1218@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۶/۳۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۲/۳

چکیده

هدف پژوهش حاضر، بررسی وضعیت محتوای کتاب‌های درسی دوره متوسطه دوم درخصوص توجه به مؤلفه‌های مفهومی ایثار و شهادت است. روش پژوهش توصیفی و از نوع تحلیل محتوا است. جامعه‌ی پژوهشی شامل تمام کتاب‌های درسی دوره‌ی متوسطه دوم است که در سال ۱۳۹۹ چاپ شده و نمونه‌ی تحقیق شامی ۱۶ جلد از کتاب‌های درسی است که به صورت هدفمند انتخاب شده است. یافته‌های پژوهش نشان داد که فراوانی مؤلفه‌های ایثار و شهادت در کتاب‌های درسی رشته علوم انسانی ۷۰۶ مورد و در کتاب‌های درسی مشترک رشته‌های تجربی و ریاضی، ۶۱۷ مورد است. نتایج آزمون خی دو، معنی‌دار بودن این تفاوت را نشان داده است. در مجموع یافته‌های پژوهش بیانگر این است که در کتاب‌های درسی دوره متوسطه دوم توجه متعادلی به مؤلفه‌های مفهومی ایثار و شهادت نشده است.

کلید واژه‌ها: ایثار، شهادت، تفکر بسیجی، کتاب‌های درسی، تحلیل محتوا.

* استادیار علوم تربیتی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران، نویسنده‌ی مسؤل

مقدمه و طرح مسأله

فرهنگ ایثار و شهادت، به مثابه یک فرهنگ متعالی، در زمره‌ی عالی‌ترین مفاهیم الهی و نتیجه‌ی والاترین ارزش‌هایی است که انسان متعهد می‌تواند به آن مقام دست یابد. این مفاهیم اثرگذار و حرکت آفرین قادرند فضای جامعه را به صورت گسترده تحت تأثیر قرار دهند و والاترین برکات را برای آن به همراه داشته باشند. ایثار و شهادت طلبی، بنا به سخن آشکار قرآن و حدیث، سرانجامی بس نیکو و پاداشی بس عظیم در پی دارد و خداوند وعده داده است که به شهیدان روزی معنوی و مقام و منزلت والا عطا خواهد کرد. (بقره ۱۵۴، آل عمران، ۱۶۹) خداوند در قرآن، به مقام و جایگاه والای ایثار و شهادت اشاره کرده و شهیدان را در ردیف پیامبران، صدیقان و نیکوکاران قرار داده است. (نیری و خیراندیش، ۱۳۸۴: ۱۹) فرهنگ ایثار و شهادت به منزله‌ی یکی از اصلی‌ترین منابع قدرت نرم در بین مسلمانان محسوب می‌شود. (افتخاری و شعبانی، ۱۳۸۹: ۹۹) این فرهنگ یکی از مهم‌ترین عواملی است که جامعه را از خطرات مختلف محافظت می‌کند. (باقری، ۱۳۸۶: ۵۵) فرهنگ ایثار و شهادت در طول تاریخ باعث پیروزی‌های مسلمانان و رشد و پیشرفت مدنی و اجتماعی آنان شده است. دوران انقلاب و دوران هشت‌ساله‌ی دفاع مقدس و بررسی وقایع آن، وجود ارزش‌های برآمده از این فرهنگ را در سطح فردی و اجتماعی تأیید می‌کند. (کاظمی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۴۰) در واقع، ثبات انقلاب و نظام جمهوری اسلامی ایران مدیون روحیه ایثارگری و شهادت‌طلبی است؛ لذا اعتلا، ترویج و تحکیم فرهنگ ایثار، جهاد، شهادت و تفکر بسیجی در جامعه و نهادهای ساخته‌شده آن در اندیشه، باور، منش و رفتار مردم نه تنها وظیفه‌ای دینی است؛ بلکه با امنیت ملی کشور گره خورده است. بازتاب این آشنایی و شناخت عمیق و اصولی از مفاهیم ایثار و شهادت، جامعه را از تأثیرات روحیه‌ی مثبت از خودگذشتگی برخوردار می‌کند و امکان بهره‌مندی از ذخایر معنوی و آثار وجودی شهدا و ایثارگران را نیز فراهم می‌کند و سبب تداوم هویت دینی، ملی و انقلابی خواهد شد. (مختاری‌پور و سیادت، ۱۳۸۵: ۱۴۹) حفظ و گسترش روحیه ایثار و شهادت نه تنها در افزایش کمالات انسانی، نقش بسزایی ایفا می‌کند، بلکه ضامن مصونیت و حفظ جامعه در برابر اهریمنان است. (مسعودی، اسکافی و اورعی، ۱۳۹۵: ۸۹) بر این اساس، تربیت دانش‌آموزان در پرتو فرهنگ ایثار و شهادت می‌تواند ضامن رشد و تعالی اخلاقی و معنوی آنان و بهترین و قوی‌ترین سازوکار در مقابله با تهاجم فرهنگی باشد؛ بنابراین انتقال این ارزش‌ها به

نسل جدید از اهمیت بسزایی برخوردار است و نخستین راه در انتقال و نهادینه‌سازی این فرهنگ، تعلیم و تربیت است. (سعیدمنش و الهی، ۱۳۸۹: ۱۸۶) در این میان محتوای کتاب‌های درسی نقش اساسی دارد. در واقع، کتاب‌های درسی یکی از مهم‌ترین و پرکاربردترین ابزارها و رسانه‌های آموزشی است که نظام‌های آموزشی متمرکز، همچون کشور ایران از آن برای پرورش انسان‌های مطلوب بهره می‌جویند. کتاب‌های درسی، سند مکتوب و مدون تعلیم و تربیت محسوب می‌شوند و فعالیت‌ها و تجارب یادگیرندگان بر محور آن ساماندهی می‌شود. (یارمحمدیان، ۱۳۹۰: ۲۳) بر این اساس با توجه به اهمیت کتاب‌های درسی در آشنایی دانش‌آموزان با مفاهیم ایثار و شهادت، این سؤال مطرح می‌شود که وضعیت محتوای کتاب‌های درسی دوره متوسطه دوم درخصوص توجه به مؤلفه‌های ایثار و شهادت چگونه است؟

ادبیات نظری و پیشینه پژوهش

۱- مفهوم ایثار و شهادت

ایثار به معنای برگزیدن، کرامت کردن و دیگران را بر خود ترجیح دادن، تعریف شده است. (دهخدا، ۱۳۷۷: ج ۳: ۳۱۶۶) ایثار به معنای بذل کردن و خود را برای آسایش دیگران به رنج افکندن است. (معین، ۱۳۷۶: ۴۱۳) ایثار در اصطلاح نهایت بخشش و گذشت و برگزیدن دیگران بر خود است، یعنی به‌رغم نیاز به چیزی، دیگران را بر خود بدان چیز مقدم داشتن. (اسماعیل‌پور، ۱۳۸۵: ۲۸) شهادت به معنای آن است که فرد با عنایت به حضور خداوند و با دارا بودن ارزش‌های والای انسانی و معنوی، جان خویش را در راه ارزش‌ها و باورهای دینی فدا می‌کند تا از این طریق به بالاترین وظیفه خود در قبال خداوند عمل کرده باشد. (موسالی، ۲۰۱۵: ۱۴) منظور از فرهنگ ایثار و شهادت، مجموعه‌ای از ارزش‌ها، باورها، آگاهی‌ها، آداب، رفتار و اعتقادات تعالی‌بخش مربوط به شهید و شهادت، ایثار و ایثارگری و مؤلفه‌های مرتبط در فرهنگ سیاسی شیعه و ایران اسلامی برخاسته از قرآن کریم و عاشورای حسینی، اندیشه و سیره‌ی بزرگان دینی، آرمان‌های انقلاب اسلامی، پندار و کردار انقلابیون مبارز، شهدا، رزمندگان اسلام و جامع ایثارگران در فرایند انقلاب اسلامی و دوران دفاع مقدس است. (غفاری‌هشجین و افضلیان، ۱۳۹۰: ۵) در فرهنگ و بینش شیعه، ایثار و شهادت، تلاش و کوشش برای احیاء گسترش دین خدا و ارزش‌های انسانی به‌شمار می‌رود. (طباطبایی، ۱۳۷۶: ۱۵) از

نظر مقام معظم رهبری، فرهنگ ایثار و شهادت، جایگاه رفیعی در پیشرفت ایران اسلامی داشته و موجب تثبیت و پیشرفت نظام جمهوری اسلامی ایران شده است. (غفاری‌هشجین و دزگیر، ۱۳۹۲: ۹۹)

جدول شماره‌ی ۱: مؤلفه‌ها و شاخص‌های فرهنگ ایثار و شهادت

مؤلفه‌ها	شاخص‌ها
نام شهدا	معرفی شهدای صدر اسلام، شهدای انقلاب و جنگ تحمیلی
تعاریف ایثار و شهادت	تعریف واژه‌های شهید، شهادت، ایثار
جایگاه و ارزش ایثار و شهادت	قرب و منزلت شهدا نزد خداوند، پیامبر، امامان و اجتماع
صفات عملی شهدا و ایثارگران	التزام عملی به ولایت مطلقه فقیه، حامی انقلاب اسلامی، جهاد در راه خدا، دشمن‌شناسی، سلوک بهینه خانوادگی، علم و دانش‌اندوزی - پرهیز از افراط در امور دنیوی - دین‌داری حقیقی، تعامل مطلوب اجتماعی، اخلاق حسنه اجتماعی
پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت	زنده نگه‌داشتن اسلام - استقلال جامعه
تجهیزات دفاعی مورد استفاده ایثارگران	ادوات و ابزار نظامی - پیشرفت‌های دفاعی
مفاهیم تداعی‌گر شهادت و ایثارگری	دفاع مقدس، جنگ تحمیلی، بسیج - سپاه پاسداران انقلاب اسلامی - نیروهای مسلح - ارتش جمهوری اسلامی ایران - وزارت دفاع

۲- پیشینه پژوهش

صالحی‌عمران و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «تحلیل میزان توجه به مؤلفه‌های شهدا و ایثارگران در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی» نشان دادند که در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی به مؤلفه‌های شخصیتی و رفتاری شهدا و ایثارگران، به‌طور جامع و متعادل توجه نشده است.

مقدم‌زاده و همکاران (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «بررسی جایگاه الگوی مفهومی فرهنگ ایثار و شهادت و ارزیابی میزان تحقق آن، در اهداف مصوب دوره متوسطه آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران»، نشان دادند که در این اهداف بیشترین توجه به مؤلفه‌ی «صفات عملی ایثار و شهادت» شده است و به مؤلفه‌ی «پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت» توجه کمتری شده است.

جعفری‌هرندی و یزدخواستی (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «تحلیل میزان توجه به مفاهیم فرهنگ ایثار و شهادت در کتاب‌های درسی دوره‌ی آموزش عمومی» نشان دادند که در کتاب‌های درسی دوره‌ی آموزش عمومی ۱۲۳۰ مرتبه به مؤلفه‌های ایثار و شهادت توجه شده است. یافته‌های این پژوهش نشان داد که در برخی از کتاب‌های درسی به‌طور مناسبی به مؤلفه‌های ایثار و شهادت توجه نشده است.

افشار و سبجانی‌نژاد (۱۳۹۳) در پژوهش «بررسی مفاهیم ایثار و شهادت در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی» نشان دادند که توجه به عوامل مفهومی ایثار و شهادت در کتاب‌های فارسی سال‌های دوم، پنجم و ششم، آموزش قرآن سال‌های اول، چهارم و پنجم و تعلیمات اجتماعی سال چهارم، کمتر از حد انتظار است.

سبجانی‌نژاد و همکاران (۱۳۹۳) در پژوهشی با عنوان «تبیین عوامل مفهومی فرهنگ ایثار و شهادت و تحلیل جایگاه آن در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش» نشان دادند که در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، به مؤلفه «جایگاه و ارزش ایثار و شهادت» توجهی نشده است.

بررسی پژوهش‌های فوق و سایر پژوهش‌های انجام شده در حوزه‌ی ایثار و شهادت، نشان می‌دهد که تاکنون، وضعیت محتوای کتاب‌های درسی دوره‌ی جدید متوسطه دوم درخصوص توجه به مؤلفه‌های مفهومی ایثار و شهادت بررسی نشده است. تغییر گسترده نظام آموزشی کشور در سال‌های اخیر و تبدیل به الگوی آموزشی (۳-۳-۶)، ضرورت بررسی کتاب‌های درسی دوره‌ی متوسطه‌ی دوم را اجتناب‌ناپذیر نموده است. از این‌رو، پژوهش حاضر در رفع خلأهای فرهنگی و تربیتی در این حوزه مؤثر است.

روش پژوهش

در این پژوهش با توجه به ماهیت موضوع از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. روش تحلیل محتوا یکی از روش‌هایی است که در چند دهه‌ی اخیر به‌شدت رو به گسترش بوده است. (کرپیندورف، ۱۳۹۴: ۳۵) در این روش پژوهشگر می‌کوشد از طریق مطالعه‌ی پیامی مکتوب یا شفاهی، به داده‌هایی دست یابد تا به کمک آنها، به بررسی سؤالات یا فرضیات تحقیق بپردازد. (گال و بورگ، ۱۳۸۴: ۶۱۵) واحد ثبت در این تحقیق مضمون است. مقوله‌بندی در این تحقیق به روش جعبه‌ای است؛ یعنی طبقات

(مقوله‌ها) پیش از اجرای تحقیق تعیین می‌شوند و به همین دلیل به آن روش از پیش تعیین شده می‌گویند. (نوریان، ۱۳۸۹: ۳۵)

۱- جامعه آماری

نمونه و روش نمونه‌گیری جامعه آماری پژوهش، کلیه کتاب‌های درسی متوسطه دوم است که در سال ۱۳۹۹ چاپ شده است. ۱۶ جلد از کتاب‌های درسی به صورت هدفمند در نمونه قرار گرفته است.

۲- ابزار اندازه‌گیری

در این پژوهش، برای بررسی و تحلیل محتوای کتاب‌های درسی، از فهرست و آرسی تحلیل محتوا، استفاده شده است.

۳- روایی ابزار اندازه‌گیری

برای تعیین روایی فهرست و آرسی تحلیل محتوا، از روش روایی صوری، محتوایی و نظر متخصصان استفاده شده است. به این ترتیب که فرم اولیه تحلیل محتوا، در اختیار ۵ نفر از صاحب‌نظران این حوزه (اساتید رشته‌های معارف اسلامی و علوم تربیتی) برای تغییر و اصلاح قرار گرفت که پس از اعمال نظرات آنها فهرست و آرسی تحلیل محتوای نهایی تهیه گردید.

۴- پایایی ابزار اندازه‌گیری

برای تأمین پایایی ابزار اندازه‌گیری، از تکنیک اجرای مجدد استفاده شد. بدین صورت که فرم نهایی تحلیل محتوا، به طور مجزا و هم‌زمان، در اختیار پژوهشگر دیگری قرار داده شد که چند درس از برخی از کتاب‌ها را تحلیل نمایند، ضریب همبستگی داده‌های حاصل ۰/۹۵ بوده است.

یافته‌های تحقیق

در این بخش یافته‌های پژوهش بر مبنای سؤالات پژوهش ارائه می‌شود.

۱- تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره متوسطه دوم رشته علوم انسانی

۱-۱- تحلیل محتوای کتاب‌های درسی پایه دهم رشته علوم انسانی

بر اساس جدول شماره ۲ (۲) در کتاب‌های درسی پایه دهم رشته علوم انسانی، ۴۰۰ مرتبه به مؤلفه‌های مفهومی ایثار و شهادت اشاره شده است. در این پایه تحصیلی به

ترتیب کتاب‌های درسی «آمادگی دفاعی» با ۳۰۲ فراوانی (۷۵/۵ درصد)، «فارسی ۱» با ۷۷ فراوانی (۱۹/۲۵ درصد)، «دین و زندگی» با ۲۱ فراوانی (۵/۲۵ درصد) بیشترین توجه را به مؤلفه‌های مفهومی ایثار و شهادت داشته‌اند.

در این پایه تحصیلی به مؤلفه‌های «مفاهیم تداعی‌گر ایثار و شهادت» با ۲۵۳ فراوانی (۶۳/۳ درصد)، «صفات عملی شهدا و ایثارگران» با ۷۸ فراوانی (۱۹/۵ درصد)، «تجهیزات دفاعی» با ۳۱ فراوانی (۷/۷۵ درصد)، «نام شهدا» با ۱۷ فراوانی (۴/۲ درصد) توجه بیشتری شده و به مؤلفه‌های «پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت» با ۱۰ فراوانی (۲/۵ درصد)، «جایگاه و ارزش ایثار و شهادت» با ۷ فراوانی (۱/۷۵ درصد)، «تعریف ایثار و شهادت» با ۴ فراوانی (۱ درصد) توجه کمتری شده است.

جدول شماره ۲: فراوانی مؤلفه‌های ایثار و شهادت در کتاب‌های پایه دهم رشته علوم انسانی

درصد	مجموع	فارسی ۱	دین و زندگی ۱ کد ۱۱۰۲۰۵	آمادگی دفاعی	کتاب‌های درسی مؤلفه‌ها
۴/۲	۱۷	۰	۵	۱۲	نام شهدا
۱	۴	۰	۲	۲	تعاریف ایثار و شهادت
۱/۷۵	۷	۰	۴	۳	جایگاه و ارزش ایثار و شهادت
۱۹/۵	۷۸	۰	۱	۷۷	صفات عملی شهدا و ایثارگران
۲/۵	۱۰	۰	۳	۷	پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت
۷/۷۵	۳۱	۰	۰	۳۱	تجهیزات دفاعی مورد استفاده ایثارگران
۶۳/۳	۲۵۳	۷۷	۶	۱۷۰	مفاهیم تداعی‌گر شهادت و ایثارگری
۱۰۰	۴۰۰	۷۷	۲۱	۳۰۲	مجموع
	۱۰۰	۱۹/۲۵	۵/۲۵	۷۵/۵	درصد

۲-۱- تحلیل محتوای کتاب‌های درسی پایه یازدهم رشته علوم انسانی

براساس جدول شماره ۳ (۳) در کتاب‌های درسی پایه‌ی یازدهم رشته علوم انسانی، ۹۰ مرتبه به مؤلفه‌های مفهومی ایثار و شهادت اشاره شده است. در این پایه تحصیلی به ترتیب کتاب‌های درسی «فارسی ۲» با ۵۸ فراوانی (۶۴/۳ درصد)، «دین و

زندگی ۲» با ۱۷ فراوانی (۱۹ درصد)، «جامعه‌شناسی ۲» با ۸ فراوانی (۹ درصد)، «تاریخ ۲» با ۷ فراوانی (۷/۷ درصد) به مؤلفه‌های مفهومی ایثار و شهادت توجه بیشتری داشته‌اند. در این پایه‌ی تحصیلی به مؤلفه‌های «مفاهیم تداعی‌گر ایثار و شهادت» با ۶۵ فراوانی (۷۲/۲ درصد)، «نام شهدا» با ۲۴ فراوانی (۲۶/۷ درصد)، «صفات عملی شهدا و ایثارگران» با ۱ فراوانی (۱/۱ درصد) توجه بیشتری شده و به مؤلفه‌های «تعاریف ایثار و شهادت»، «جایگاه و ارزش ایثار و شهادت»، «پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت» و «تجهیزات دفاعی» هیچ اشاره‌ای نشده است.

جدول شماره ۳: فراوانی مؤلفه‌های ایثار و شهادت در کتاب‌های پایه یازدهم رشته انسانی

درصد	مجموع	تاریخ ۲	جامعه‌شناسی ۲	فارسی ۲	دین و زندگی ۲ ۱۱۲۰۵	کتاب‌های درسی
						مؤلفه‌ها
۲۶/۷	۲۴	۷	۱	۰	۱۶	نام شهدا
۰	۰	۰	۰	۰	۰	تعاریف ایثار و شهادت
۰	۰	۰	۰	۰	۰	جایگاه و ارزش ایثار و شهادت
۱/۱	۱	۰	۰	۰	۱	صفات عملی شهدا و ایثارگران
۰	۰	۰	۰	۰	۰	پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت
۰	۰	۰	۰	۰	۰	تجهیزات دفاعی مورد استفاده ایثارگران
۷۲/۲	۶۵	۰	۷	۵۸	۰	مفاهیم تداعی‌گر شهادت و ایثارگری
۱۰۰	۹۰	۷	۸	۵۸	۱۷	مجموع
	۱۰۰	۷/۷	۹	۶۴/۳	۱۹	درصد

۱-۳- تحلیل محتوای کتاب‌های درسی پایه دوازدهم رشته‌ی علوم انسانی

براساس جدول شماره ۴، در کتاب‌های درسی پایه دوازدهم رشته‌ی علوم انسانی، ۲۱۶ مرتبه به مؤلفه‌های مفهومی ایثار و شهادت اشاره شده است. در این پایه تحصیلی به ترتیب کتاب‌های درسی «تاریخ ۳» با ۱۰۷ فراوانی (۴۹/۶ درصد)، «فارسی ۳» با ۷۹ فراوانی (۳۶/۶ درصد)، «دین و زندگی ۳» با ۱۹ فراوانی (۸/۸ درصد)، «تحلیل فرهنگی» با ۱۱ فراوانی (۵ درصد) توجه بیشتری به مؤلفه‌های ایثار و شهادت داشته‌اند.

در این پایه‌ی تحصیلی به مؤلفه‌های «مفاهیم تداعی گر شهادت و ایثارگری» با ۱۳۷ فراوانی (۶۳/۴ درصد) و «نام شهدا» با ۵۹ فراوانی (۲۷/۳ درصد) توجه بیشتری شده و به مؤلفه‌های «صفات عملی شهدا و ایثارگران» با ۷ فراوانی (۳/۲ درصد)، «جایگاه و ارزش ایثار و شهادت» با ۶ فراوانی (۲/۸ درصد)، «پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت» با ۵ فراوانی (۲/۳ درصد) توجه کمتری شده است؛ و به مؤلفه «تعاریف ایثار و شهادت» هیچ اشاره‌ای نشده است.

جدول شماره ۴: فراوانی مؤلفه‌های ایثار و شهادت در کتاب‌های پایه دوازدهم رشته انسانی

مؤلفه‌ها	کتاب‌های درسی	کد ۱۱۲۲۰۵	دین و زندگی ۲	فارسی ۳	تاریخ ۲	تحلیل فرهنگی	مجموع	درصد
نام شهدا		۲	۰	۰	۴۸	۹	۵۹	۲۷/۳
تعاریف ایثار و شهادت		۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
جایگاه و ارزش ایثار و شهادت		۶	۰	۰	۰	۰	۶	۲/۸
صفات عملی شهدا و ایثارگران		۷	۰	۰	۰	۰	۷	۳/۲
پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت		۴	۰	۰	۰	۱	۵	۲/۳
تجهیزات دفاعی مورد استفاده ایثارگران		۰	۰	۰	۲	۰	۲	۱/۹
مفاهیم تداعی گر شهادت و ایثارگری		۰	۰	۷۹	۵۷	۱	۱۳۷	۶۳/۴
مجموع		۱۹	۰	۷۹	۱۰۷	۱۱	۲۱۶	۱۰۰
درصد		۸/۸	۰	۳۶/۶	۴۹/۶	۵	۱۰۰	

۴-۱- جمع‌بندی تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره متوسطه دوم رشته انسانی

براساس جدول شماره ۵ (۵)، در دوره متوسطه دوم، ۷۰۶ مرتبه به مؤلفه‌های ایثار و شهادت توجه شده است. پایه دهم ۴۰۰ فراوانی (۵۶/۷ درصد)، پایه یازدهم ۹۰ فراوانی (۱۲/۷ درصد) و پایه دوازدهم ۲۱۶ فراوانی (۳۰/۶ درصد) داشته است. در این دوره، به ترتیب مؤلفه‌های «مفاهیم تداعی گر ایثار و شهادت» با ۴۵۵ فراوانی (۶۴/۴ درصد)، «نام شهدا» با ۱۰۰ فراوانی (۱۴/۲ درصد)، «صفات عملی شهدا و ایثارگران» با ۸۶ فراوانی (۱۲/۲ درصد) دارای فراوانی بیشتری می‌باشد و مؤلفه‌های «تجهیزات دفاعی» با

۳۳ فراوانی (۴/۷ درصد)، «پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت» با ۱۵ فراوانی (۲/۱ درصد)، «جایگاه و ارزش ایثار و شهادت» با ۱۳ فراوانی (۱/۸ درصد)، «تعاریف ایثار و شهادت» با ۴ فراوانی (۰/۶ درصد) دارای فراوانی کمتری می‌باشند.

جدول شماره ۵: فراوانی مؤلفه‌های ایثار و شهادت در کتاب‌های دوره متوسطه دوم رشته انسانی

درصد	مجموع	پایه دوازدهم	پایه یازدهم	پایه دهم	کتاب‌های درسی
					مؤلفه‌ها
۱۴/۲	۱۰۰	۵۹	۲۴	۱۷	نام شهدا
۰/۶	۴	۰	۰	۴	تعاریف ایثار و شهادت
۱/۸	۱۳	۶	۰	۷	جایگاه و ارزش ایثار و شهادت
۱۲/۲	۸۶	۷	۱	۷۸	صفات عملی شهدا و ایثارگران
۲/۱	۱۵	۵	۰	۱۰	پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت
۴/۷	۳۳	۲	۰	۳۱	تجهیزات دفاعی مورد استفاده ایثارگران
۶۴/۵	۴۵۵	۱۳۷	۶۵	۲۵۳	مفاهیم تداعی‌گر شهادت و ایثارگری
۱۰۰	۷۰۶	۲۱۶	۹۰	۴۰۰	مجموع
	۱۰۰	۳۰/۶	۱۲/۷	۵۶/۷	درصد

۲- تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره متوسطه دوم رشته‌های تجربی و ریاضی

۲-۱- تحلیل محتوای کتاب‌های درسی پایه دهم رشته‌های علوم تجربی و ریاضی

براساس جدول شماره ۶ (۶)، در کتاب‌های درسی مشترک پایه دهم رشته‌های تجربی و ریاضی، ۳۹۲ مرتبه به مؤلفه‌های مفهومی ایثار و شهادت اشاره شده است. در کتاب‌های «آمادگی دفاعی» با ۳۰۲ فراوانی (۷۷ درصد)، «فارسی ۱» با ۷۷ فراوانی (۱۹/۶ درصد) و کتاب «دین و زندگی ۱ کد (۱۱۰۲۰۴)» با ۱۳ فراوانی (۳/۳ درصد) به مؤلفه‌های ایثار و شهادت توجه بیشتری شده است. در این پایه تحصیلی به مؤلفه‌های «مفاهیم تداعی‌گر ایثار و شهادت» با ۳۰۲ فراوانی (۷۷ درصد)، «صفات عملی شهدا و ایثارگران» با ۷۷ فراوانی (۱۹/۶ درصد)، «تجهیزات دفاعی مورد استفاده ایثارگران» با ۳۱ فراوانی (۸ درصد)، «نام شهدا» با ۱۴ فراوانی (۳/۶ درصد)، توجه بیشتری شده و به مؤلفه‌های «پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت» با ۸ فراوانی (۲ درصد)،

«جایگاه و ارزش ایثار و شهادت» با ۵ فراوانی (۱/۳ درصد)، «تعاریف ایثار و شهادت» با ۴ فراوانی (۱ درصد) توجه کمتری شده است.

جدول شماره ۶: فراوانی مؤلفه‌های ایثار و شهادت در کتاب‌های پایه دهم

رشته‌های تجربی و ریاضی

درصد	مجموع	دین زندگی کد ۱۱۰۲۰۴ ۱	فارسی ۱	آمدگی دفاعی	کتاب‌های درسی	مؤلفه‌ها
۳/۶	۱۴	۲	۰	۱۲		نام شهدا
۱	۴	۲	۰	۲		تعاریف ایثار و شهادت
۱/۳	۵	۲	۰	۳		جایگاه و ارزش ایثار و شهادت
۱۹/۶	۷۷	۰	۰	۷۷		صفات عملی شهدا و ایثارگران
۲	۸	۱	۰	۷		پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت
۸	۳۱	۰	۰	۳۱		تجهیزات دفاعی مورد استفاده ایثارگران
۶۴/۵	۲۵۳	۶	۷۷	۱۷۰		مفاهیم تداعی‌گر شهادت و ایثارگری
۱۰۰	۳۹۲	۱۳	۷۷	۳۰۲		مجموع
	۱۰۰	۳/۳	۱۹/۶	۷۷		درصد

۲-۲- تحلیل محتوای کتاب‌های درسی پایه یازدهم رشته‌های علوم تجربی و ریاضی

براساس جدول شماره (۷)، در کتاب‌های درسی مشترک پایه یازدهم رشته‌های تجربی و ریاضی، ۱۳۶ مرتبه به مؤلفه‌های مفهومی ایثار و شهادت اشاره شده است. به ترتیب در کتاب‌های درسی «تاریخ ایران معاصر» با ۶۸ فراوانی (۵۰ درصد)، «فارسی ۲» با ۵۸ فراوانی (۴۲/۶ درصد) و دین و زندگی ۲ با کد ۱۱۱۲۰ با ۱۰ فراوانی (۷/۴ درصد) توجه بیشتری شده است. در این پایه تحصیلی به ترتیب به مؤلفه‌های «مفاهیم تداعی‌گر ایثار و شهادت» با ۸۲ فراوانی (۶۰/۳ درصد)، «نام شهدا» با ۵۳ فراوانی (۳۹ درصد)، «صفات عملی شهدا و ایثارگران» با ۱ فراوانی (۷ درصد) توجه بیشتری شده و به مؤلفه‌های «تعاریف ایثار و شهادت»، «پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت»، «تجهیزات مورد استفاده ایثارگران» و «جایگاه و ارزش ایثار و شهادت» هیچ اشاره‌ای نشده است.

جدول شماره‌ی ۷: فراوانی مؤلفه‌های ایثار و شهادت در کتاب‌های پایه یازدهم رشته‌های تجربی و ریاضی

درصد	مجموع	دین و زندگی ۲ کد ۱۱۲۲۰۴	ایران معاصر تاریخ	فارسی ۲	کتاب‌های درسی	مؤلفه‌ها
۳۹	۵۳	۹	۴۴	۰	نام شهدا	
۰	۰	۰	۰	۰	تعاریف ایثار و شهادت	
۰	۰	۰	۰	۰	جایگاه و ارزش ایثار و شهادت	
۷/۱	۱	۱	۰	۰	صفات عملی شهدا و ایثارگران	
۰	۰	۰	۰	۰	پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت	
۰	۰	۰	۰	۰	تجهیزات دفاعی مورد استفاده ایثارگران	
۶۰/۳	۸۲	۰	۲۴	۵۸	مفاهیم تداعی‌گر شهادت و ایثارگری	
۱۰۰	۱۳۶	۱۰	۶۸	۵۸	مجموع	
	۱۰۰	۷/۴	۵۰	۴۲/۶	درصد	

۲-۳- تحلیل محتوای کتاب‌های درسی پایه دوازدهم رشته‌های علوم تجربی و ریاضی

براساس جدول شماره‌ی (۸)، در کتاب‌های درسی مشترک پایه دوازدهم رشته‌های تجربی و ریاضی، ۸۹ مرتبه به مؤلفه‌های مفهومی ایثار و شهادت اشاره شده است. به ترتیب در کتاب‌های درسی «فارسی (۳)» با ۷۹ فراوانی (۸۸/۷ درصد)، «هوریت اجتماعی» با ۶ فراوانی (۶/۷ درصد) و «دین و زندگی ۳ کد ۱۱۲۲۰۴» با ۴ فراوانی (۴/۶ درصد) توجه بیشتری به مؤلفه‌های مفهومی ایثار و شهادت شده است. در این پایه تحصیلی به مؤلفه‌های «مفاهیم تداعی‌گر ایثار و شهادت» با ۸۳ فراوانی (۹۳/۴ درصد)، «نام شهدا» و «صفات عملی شهدا و ایثارگران» هرکدام با ۲ فراوانی (۲/۲ درصد)، «جایگاه و ارزش ایثار و شهادت» و «پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت» با ۱ فراوانی (۱/۱ درصد) توجه بیشتری شده و به مؤلفه‌های «تعاریف ایثار و شهادت» و «تجهیزات دفاعی» هیچ اشاره‌ای نشده است.

درصد	مجموع	دین و زندگی ۳ کد ۱۱۲۲۰۴	هویت اجتماعی	فارسی ۲	کتاب‌های درسی
					مؤلفه‌ها
۲/۲	۲	۱	۱	۰	نام شهدا
۰	۰	۰	۰	۰	تعاریف ایثار و شهادت
۱/۱	۱	۱	۰	۰	جایگاه و ارزش ایثار و شهادت
۲/۲	۲	۲	۰	۰	صفات عملی شهدا و ایثارگران
۱/۱	۱	۰	۱	۰	پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت
۰	۰	۰	۰	۰	تجهیزات دفاعی مورد استفاده ایثارگران
۹۳/۴	۸۳	۰	۴	۷۹	مفاهیم تداعی‌گر شهادت و ایثارگری
۱۰۰	۸۹	۴	۶	۷۹	مجموع
	۱۰۰	۴/۶	۶/۷	۸۸/۷	درصد

۲-۴- جمع‌بندی تحلیل محتوای کتاب‌های دوره متوسطه دوم رشته‌های تجربی و ریاضی براساس جدول شماره ۹ (۹)، در دوره متوسطه دوم، ۶۱۷ مرتبه به مؤلفه‌های ایثار و شهادت توجه شده است. در پایه دهم ۳۹۲ مرتبه (۶۳/۵ درصد)، پایه یازدهم ۱۳۶ مرتبه (۲۲ درصد) و پایه دوازدهم ۸۹ مرتبه (۱۴/۵ درصد) به مؤلفه‌های ایثار و شهادت توجه شده است. در این دوره تحصیلی به مؤلفه‌های «مفاهیم تداعی‌گر ایثار و شهادت» با ۴۱۸ فراوانی (۶۷/۷ درصد)، «صفات عملی شهدا و ایثارگران» با ۸۰ فراوانی (۱۳ درصد)، «نام شهدا» با ۶۹ فراوانی (۱۱/۲ درصد) و «تجهیزات دفاعی» با ۳۱ فراوانی (۵ درصد) توجه بیشتری شده و به مؤلفه‌های «پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت» با ۹ فراوانی (۱/۵ درصد)، «جایگاه و ارزش ایثار و شهادت» با ۶ فراوانی (۰/۹۷ درصد)، «تعاریف ایثار و شهادت» با ۴ فراوانی (۰/۶۵ درصد) توجه کمتری شده است.

جدول شماره ۹: فراوانی مؤلفه‌های ایثار و شهادت در کتاب‌های متوسطه دوم

رشته‌های تجربی و ریاضی

مؤلفه‌ها	کتاب‌های درسی	تعداد	ایثار پایه	دوازدهم پایه	مجموع	درصد
نام شهدا	۱۴	۵۳	۲	۶۹	۱۱/۲	
تعاریف ایثار و شهادت	۴	۰	۰	۴	۰/۶۵	
جایگاه و ارزش ایثار و شهادت	۵	۰	۱	۶	/۹۷	
صفات عملی شهدا و ایثارگران	۷۷	۱	۲	۸۰	۱۳	
پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت	۸	۰	۱	۹	۱/۵	
تجهیزات دفاعی مورد استفاده ایثارگران	۳۱	۰	۰	۳۱	۵	
مفاهیم تداعی‌گر شهادت و ایثارگری	۲۵۳	۸۲	۸۳	۴۱۸	۶۷/۷	
مجموع	۳۹۲	۱۳۶	۸۹	۶۱۷	۱۰۰	
درصد	۶۳/۵	۲۲	۱۴/۵	۱۰۰		

۳- مقایسه فراوانی مؤلفه‌های ایثار و شهادت در کتاب‌های درسی رشته علوم انسانی با رشته‌های تجربی و ریاضی

برای بررسی تفاوت فراوانی مؤلفه‌ها در رشته علوم انسانی با رشته‌های تجربی و ریاضی، از آزمون «خی دو» استفاده شده است. نتایج مندرج در جدول شماره ۱۰ (۱۰) نشان می‌دهد که فراوانی مؤلفه‌های ایثار و شهادت در کتاب‌های درسی رشته علوم انسانی ۷۰۶ مورد (۵۳/۴ درصد) و در کتاب‌های درسی مشترک رشته‌های تجربی و ریاضی، ۶۱۷ مورد (۴۶/۶ درصد) است. نتایج آزمون خی دو، معنی‌دار بودن این تفاوت را نشان می‌دهد ($\chi^2=6/4, p</05$).

جدول شماره ۱۰: نتایج آزمون خی دو به منظور مقایسه فراوانی مؤلفه‌های ایثار و شهادت در رشته‌های علوم انسانی و تجربی ریاضی

رشته	فراوانی مشاهده شده	درصد	فراوانی مورد انتظار	مقدار خی دو	df	p
علوم انسانی	۷۰۶	۵۳/۴	۶۶۱/۵	۵/۸۵	۱	p</05
تجربی - ریاضی	۶۱۷	۴۶/۶	۶۶۱/۵			
مجموع	۱۳۲۳	۱۰۰				

نتیجه‌گیری

یکی از اهداف راهبردی نظام جمهوری اسلامی ایران، گسترش فرهنگ ایثار و شهادت است. نظام آموزش و پرورش، نقش اساسی در گسترش و تقویت فرهنگ ایثار و شهادت به عهده دارد. در نظام آموزشی جمهوری اسلامی ایران، کتاب‌های درسی، مهم‌ترین و پرکاربردترین ابزارها و رسانه‌های آموزشی است. تحلیل و بررسی کتاب‌های درسی برای تغییر و روزآمدی آنها اهمیت اساسی دارد. بر این اساس در پژوهش حاضر کتاب‌های درسی دوره متوسطه دوم درخصوص توجه به مؤلفه‌های ایثار و شهادت بررسی شده است. یافته‌های پژوهش بیانگر این است که در کتاب‌های درسی دوره متوسطه دوم به مؤلفه‌های «تعاریف ایثار و شهادت»، «جایگاه و ارزش ایثار و شهادت» و «پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت» توجه کمی مبذول شده است. همچنین بررسی یافته‌ها نشان می‌دهد تفاوت بین بیشترین فراوانی و کمترین فراوانی بسیار فاحش است. به‌عنوان مثال در کتاب‌های درسی رشته علوم انسانی مؤلفه «مفاهیم تداعی‌گر شهادت و ایثارگری» دارای ۴۵۵ فراوانی و مؤلفه‌های «تعاریف ایثار و شهادت» دارای ۴ فراوانی و «جایگاه و ارزش ایثار و شهادت» دارای ۱۳ فراوانی است. همچنین ارتباط افقی و عمودی مناسب بین محتوای کتاب‌های هر پایه و مؤلفه‌های ایثار و شهادت وجود ندارد. به‌عنوان مثال در کتاب‌های درسی پایه یازدهم رشته‌های تجربی و ریاضی مؤلفه‌ی «نام شهدا» دارای ۵۳ فراوانی است و به مؤلفه‌های مهمی همچون «جایگاه و ارزش ایثار و شهادت» و «پیامدهای فردی و اجتماعی ایثار و شهادت» اشاره‌ای نشده است. همچنین در سازمان‌دهی محتوای کتاب‌های درسی این دوره به اصل تداوم و فزاینده‌گی توجه نشده است. براساس این اصل، موضوعات باید در طول دوره تداوم داشته و به مرور افزایش یابد. در مجموع یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که در کتاب‌های درسی دوره متوسطه دوم توجه متعادلی به مؤلفه‌های مفهومی ایثار و شهادت نشده است. این یافته با نتایج تحقیقات صالحی‌عمران و همکاران (۱۳۹۴)، مقدم‌زاده و همکاران (۱۳۹۴)، جعفری‌هرندی و یزدخواستی (۱۳۹۳) و افشار و سبحانی‌نژاد (۱۳۹۳) همسو است. در پایان براساس یافته‌های پژوهش، پیشنهادها زیر ارائه می‌شود:

۱- مؤلفان و طراحان کتاب‌های درسی دوره‌ی متوسطه دوم، به مؤلفه‌های ایثار و شهادت توجه دقیق‌تری نمایند و از ظرفیت همه‌ی کتاب‌های درسی برای ترویج و تحکیم فرهنگ ایثار و شهادت استفاده شود.

- ۲- فراوانی مؤلفه‌های ایثار و شهادت در کتاب‌های درسی رشته‌های تجربی و ریاضی به صورت معناداری کمتر از کتاب‌های درسی رشته انسانی است، با توجه به این که بخش اعظم دانش‌آموزان ایرانی و اکثریت قریب به اتفاق دانش‌آموزان نخبه در رشته‌های تجربی و ریاضی تحصیل می‌کنند، باید در کتاب درسی این رشته‌های تحصیلی مهم و پرطرفدار به مؤلفه‌های ایثار و شهادت توجه بیشتری مبذول شود.
- ۳- در تدوین محتوای مربوط به ایثار و شهادت در کتاب‌های درسی دوره متوسطه دوم به اصول سازمان‌دهی برنامه‌ی درسی توجه شود.
- ۴- توصیه می‌شود در پژوهش‌های بعدی، نقش برنامه درسی غیررسمی در توسعه‌ی فرهنگ ایثار و شهادت بررسی شود.

منابع

- اسماعیل پور، محمد مهدی (۱۳۸۵): *ایثار و عرفان*، شیراز: انتشارات نوید.
- افتخاری، اصغر؛ شعبانی، ناصر (۱۳۸۹): *قدرت نرم، نبرد نامتقارن تحلیل جنگ ۳۳ روزه حزب‌الله*، تهران: امام صادق.
- افشار، عبدالله؛ سبحانی‌نژاد، مهدی (۱۳۹۳): «بررسی مفاهیم ایثار و شهادت در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی»، *فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، س ۲۲، ش ۲۴، صص ۱۷۱-۱۳۳.
- باقری، باقر (۱۳۸۶): *مبانی دینی فرهنگ ایثار و شهادت*، مجموعه مقالات نخستین همایش علمی - فرهنگی ایثار و شهادت، شیراز: دانشگاه شیراز.
- جعفری‌هرندی، رضا؛ یزدخواستی، علی (۱۳۹۳): «تحلیل میزان توجه به مفاهیم فرهنگ ایثار و شهادت در کتاب‌های درسی دوره آموزش عمومی»، *دوفصلنامه تربیت اسلامی*، س ۹، ش ۱۸، صص ۹۳-۷۱.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷): *لغت‌نامه دهخدا*، ج ۳، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- سبحانی‌نژاد، مهدی و همکاران (۱۳۹۳): «تبیین عوامل مفهومی فرهنگ ایثار و شهادت و تحلیل جایگاه آن در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش»، *فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، س ۲۲، ش ۲۵، صص ۱۰۵-۸۵.
- سعیدمنش، نصرت‌الله؛ الهی، فروزان (۱۳۸۹): *آثار و پیامدهای فرهنگی ایثار و شهادت در مقابل تهاجم فرهنگی*، در مجموعه مقالات ایثار و شهادت در توسعه کشور، کرمانشاه: دانشگاه رازی.
- صالحی‌عمران، ابراهیم و همکاران (۱۳۹۴): «تحلیل میزان توجه به مؤلفه‌های شهدا و ایثارگران در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی»، *دوفصلنامه پژوهش‌های آموزش و یادگیری*، س ۲۲، ش ۶، صص ۲۳۴-۲۱۱.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۶): *آموزش دین*، ج ۱، قم: جهان آرا.
- غفاری‌هشجین، زاهد؛ افضلیان‌سلامی، موسی (۱۳۹۰): *گفت‌مان ایثار و شهادت در انقلاب اسلامی*، تهران: دانشگاه شاهد.
- غفاری‌هشجین، زاهد؛ دژگیر، مریم (۱۳۹۲): «نقش فرهنگ ایثار و شهادت به‌مثابه سرمایه اجتماعی در پیشرفت نظام جمهوری اسلامی ایران از دیدگاه مقام معظم رهبری»، *فصلنامه پژوهش‌های انقلاب اسلامی*، س ۲، ش ۵، صص ۱۲۴-۹۹.
- کاظمی، افسانه و همکاران (۱۳۹۵): «بررسی مؤلفه‌های جمعی فرهنگ ایثار و شهادت در خاطرات آزادگان دفاع مقدس»، *دوفصلنامه پاسداری فرهنگ انقلاب اسلامی*، س ۶، ش ۱۴، صص ۱۴۷-۱۳۹.
- کرپیندورف، کلوس (۱۳۹۴): *تحلیل محتوا، مبانی روش‌شناسی*، ترجمه هوشنگ ناییبی، تهران: نشر نی.
- گال، مردیت؛ بورگ، والتر (۱۳۸۴): *روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روان‌شناسی*، ترجمه نصر و همکاران، تهران: انتشارات سمت.
- مختاری‌پور، مرضیه؛ سیادت، سیدعلی (۱۳۸۵): *پیامدهای فرهنگی ایثار و شهادت*، شیراز: مجموعه مقالات همایش آسیب‌شناسی فرهنگ ایثار و شهادت.
- مسعودی، حمید؛ اسکافی، مریم؛ صدیقی‌اورعی، غلامرضا (۱۳۹۵): «سیاست پژوهی ترویج فرهنگ ایثار و شهادت»، *فصلنامه مطالعات ملی*، ۱۷(۲)، ۱۰۷-۸۹.
- معین، محمد (۱۳۷۶): *فرهنگ فارسی معین*، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- مقدم‌زاده، علی و همکاران (۱۳۹۴): در پژوهشی با عنوان «بررسی جایگاه الگوی مفهومی فرهنگ ایثار و

- شهادت و ارزیابی میزان تحقق آن در اهداف مصوب دوره متوسطه آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران»، *دوفصلنامه پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی*، س ۵، ش ۱۲، صص ۱-۲۲.
- نوریان، محمد (۱۳۸۹)؛ *تحلیل برنامه درسی دوره ابتدایی*، تهران: انتشارات گویش نو.
- نیری، محمدیوسف؛ خیراندیش، سیدمهدی (۱۳۸۴)؛ «شهید و شهادت در عرفان اسلامی»، *مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز*، دوره ۲۲، ش ۱، صص ۱۹-۳۲.
- وزارت آموزش و پرورش (۱۳۹۷)؛ *کتاب‌های درسی دوره متوسطه دوم در سال تحصیلی ۱۳۹۷-۱۳۹۸*، تهران: انتشارات آموزش و پرورش.
- یارمحمدیان، محمدحسین (۱۳۹۰)؛ *اصول برنامه‌ریزی درسی*، تهران: انتشارات یادواره کتاب.
- Moussalli, S. (2015); "A Blood Wedding: Hezbollah's shuhada and its Culture of Martyrdom", (PH. d Theses), American University of Beirut, Faculty of Arts and Science Department of Political Studies.